

Bitka za Rijeku 1945. godine

Miler, Robert

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:340031>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Robert Miler

Bika za Rijeku 1945. godine

ZAVRŠNI RAD

Rijeka, 06.06.2022.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

Robert Miler

Matični broj: 0009043249

Bitka za Rijeku 1945. godine

Završni rad

Preddiplomski studij: Povijest i Pedagogija (dvopredmetni)

Mentor: Prof.dr.sc. Darko Dukovski

Sadržaj:

1. Sažetak.....	3
2. Ključne riječi.....	3
3. Uvod	4
4. Razdoblje prije „Završnih operacija“	5
4.1. Od 1943. do do kraja 1944.	7
4.2. Vojna djelovanja	9
5. Četvrta Jugoslavenska Armija	10
6. Oslobođenje	12
6.1. Ingridstellung	12
6.2. Probijanje obrane	15
6.3. Put prema Trstu	21
7. Oklopne i zračne snage u završnoj fazi ratovanja.....	24
8. Pomorske snage u završnoj fazi ratovanja.....	25
9. Počinjena šteta, zločini, genocidi, odmazde	26
9.1. Zločini u selu Lipa	26
9.2. Savezničko bombardiranje Rijeke	27
9.3. Njemačko uništavanje Rijeke	27
9.4. Suđenja	28
10. Zaključak	31
11. Kratice i pojmovi.....	32
12. Literatura.....	35
12.1. Knjige:	35
12.2. Linkovi:	36

1. Sažetak

Rad se temelji na opisu razdoblja prije početka završnih operacija, odnosno prije početka Riječko – Tršćanske operacije, kao i opisu same operacije oslobođenja Rijeke i Sušaka. U radu se opisuje završno djelovanje 4. Jugoslavenske Armije.

Posebna pažnja je posvećena djelovanju njemačke vojske i Jugoslavenske armije na području današnje Zapadne Hrvatske, točnije na području današnjeg užeg i šireg područja Grada Rijeke.

2. Ključne riječi

Operativna zona Jadransko primorje, 4. armija, NDH, Treći Reich, partizanski odred, Hrvatska, Rijeka, Istra, 1945. godina

3. Uvod

Za završni rad izabrao sam temu o 4. Jugoslavenskoj armiji s posebnim osvrtom na vojna djelovanja u Rijeci, od početka Riječko – Tršćanske operacije do kraja, do oslobađanja Rijeke i Trsta.

Iako prostor nije bilo odlučujući za ishod rata na Europskom i Azijskom ratištu, ali je bio odlučujući za prostor Zapadne Hrvatske, Slovenije i Sjeveroistočne Italije. O sudbini prostora Istre, Kvarnera i otoka te Rijeke vodila se vojna i politička borba.

Rad je napravljen kao kratki pregled vojnog djelovanja 4. armije. Zbog ograničenja broja kartica u rad nisu ušli dijelovi koje sam htio staviti kao npr. opisati bombardiranje Rijeke, pomorske i zračne snage.

Za literaturu sam koristio većinom izdanja hrvatskih i srpskih autora kao npr. knjige od autora Anić Nikole, Karakaš Obradov Marice, te Predoević Dinka koji su kao izvrsni povjesničari pisali o događajima s dosta podataka, Među njima izvojio bih i autore koji su pisali za vrijeme SFRJ-a Pajević Miloš, Petelin Stanko, Colić Mladenko. Od domaćih autora, tj. od autora koji su se orijentirali na tematiku koju obrađujem, kao Giron Anton i akademik Strčić Petar.

Osim knjiga u radu sam koristio i dokumente Vojno historijskog instituta Jugoslavenske narodne armije, koji se odnose na problematiku navedenog područja rada.

Od strane literature nisam koristio niti jednu knjigu jer su teško ili nikako dobavljive.

4. Razdoblje prije „Završnih operacija“

Nakon iskrcavanja¹ i kapitulacije Italije 8. rujna 1943., stanje na svih frontovima se mijenja. Osim brige oko povlačenja, njemačkih snaga preko Jugoslavije, postojao je strah kod vodstva Trećeg Reicha da se Britanci ne iskrcaju na Jadranskoj obali. O Njemačkom strahu govori i dokument koji je potpisao Odillo Globocnik, a prosljeđeno je među ostalim i LXXXXVII (97.) Armijskog Korpusu njemačke vojske (dalje: *97. armijski korpus*), koji je u skladu naredbom poduzeo sve potrebne radnje utvrđivanja i obrane prostora.²

Planom *48 B* od 19. svibnja 1943. kojeg je potpisao Hitler osobno, Njemačke snage su se trebale pripremiti na reorganizaciju na području Jadrana, u svrhu zaštite područja od mogućeg Savezničkog desanta.³

Prema zapovjedi od 26. srpnja 1943. planirana je zajednička njemačko - talijanska obrana Jadrana. Ipak u izjavi stoji: „mjerodavna su samo njemačka načela“,⁴ čime je odlučeno da će samo Njemačka upravljati obalom u slučaju napada. Nova zapovijed *br.2* koja je izdana od strane Vrhovnog zapovjedništva Wehrmachta (dalje: OKW)⁵, početkom kolovoza 1943. govori da će Njemačka zauzeti prostore koje su do sada držali talijanski vojnici, kao i obranu jugoistoka. Nadležnost se odnosila i na Nezavisnu Državu Hrvatsku (dalje: NDH), na teritorij pod talijanskom okupacijskom upravom.

¹ Iskrcavanje je poznato pod imenom „Operation Husky“ koja se vodila od 9. srpnja do 17. kolovoza 1943. pod vodstvom generala Dwighta Eisenhowera

² Zbornik dokumenata i podataka o NOR Jugoslavenskog naroda, Tom XII., Knjiga 4, Dokumenti nemačkog rajha 1944.-1945., Beograd, 1979. Vojnoistorijski institut., broj 211., str. 830. – 836.

³ Anić, Nikola, Hitlerov wehrmacht u Hrvatskoj, Zagreb, 2009., str. 90.

⁴ Isti, n.dj., str. 93.

⁵ OKW - Oberkommando der Wehrmacht

18. kolovoza 1943. u ime OKW-a feldmaršal Wilhelm Keitel izdaje zapovijed u kojoj se definira i odnos snaga na području Rijeke i Kvarnera: „Zapovjednik jugoistoka ujedno i Grupe armija (dalje: armija) *F* u Beogradu; preuzima zapovijedanje nad cijelom njemačkom operativnom području Balkana, a granica s *B armijom* sjeverozapadna je granica Hrvatske, to je granica između Italije i NDH iz travnja 1941., koja ide između Crikvenice i Rijeke i dalje prema granici sa Slovenijom“. ⁶

SS General-pukovnik Paul Hausser sa 2. SS oklopnim korpusom (II. SS-Panzerkorps) došao je sa područja Orela⁷ iz Rusije na područje Primorja radi zaštite: „velikih luka kao što su Rijeka, Pula, Trst, Monfalcone i Venecija“. ⁸

U noći 9. i 10. rujna 1943. Edmund Glaise von Horstenau je preko Državne krugovalne postaje ⁹ pozvao snage NDH da stave zastave u Rijeci i na Sušaku. Ustaški vrh poziv je shvatio kao poziv na širenje svoga suvereniteta.

Imenovanjem dr. Oskara Turine *Glavarom Građanske uprave* ¹⁰ 10. rujna 1943. sa sjedištem u Rijeci te *Zakonskom odredbom o osnutku Ministarstva za oslobođena područja* ¹¹, od 3. studenoga 1943., kojom se precizira da tu spada Sušak, grad i kotar Rijeka, vlada NDH je pokušala privoljeti Mussolinija na teritorijalne ustupke. ¹² Ovim imenovanjem Poglavnik NDH Ante Pavelić je jednostrano napustio Rimske ugovore iz 1941. godine. Sve nade Pavelića da zadrži prostor zapečaćene su 31. listopada 1943. „*Protokolom o dogovoru SA –*

⁶ Anić, N., n.dj., str. 94.

⁷ ruski: Opčл, približno 350 km jugo – jugozapadno od Moskve, poprište većih bitaka za vrijeme drugog svjetskog rata između Njemačke i Rusije

⁸ Anić, N., n.dj., str. 98.

⁹ državna krugovalna postaja – službeni naziv za Hrvatski radio za vrijeme NDH

¹⁰ puni naziv glasi: Glavar građanske uprave za oslobođena područja Gorskog kotra, Hrvatskog primorja i Istre te velike župe Modruš, Vinodol i Podgorje, Gacka i Lika.

¹¹ Ministarstvo za oslobođene krajeve osnovano je 3. studenoga 1943. godine, kao ured ministra za oslobođene krajeve (Edo Bulat), sa sjedištem u Zagrebu (Zakonska odredba o osnutku Mnistarstva za oslobođene krajeve i o djelokrugu ministra za oslobođene krajeve, NN 251/1943).

[http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_1272 pregledano: [pregledano: 06.06.2022.]

¹² Giron, A., n.dj., str. 273. – 274.

general-pukovnika Kaschea¹³ i gauleitera¹⁴ dr. Rainera¹⁵ o pitanjima koja su proizašla iz stvaranja Operativne zone „Jadransko primorje“ s Nezavisnom Državom Hrvatskom“.¹⁶

4.1. Od 1943. do do kraja 1944.

Planom „Achse“ Zapovjedništvo jugoistoka bilo je zadovoljno jer su uspjeli u prvom redu da zauzmu obalu, tj. prostore koje su do tada držali Talijani. Na mjestu *B armije* dolazi sa 2. SS oklopnim korpusom s 1. i 24. SS oklopno-grenadirskom divizijom. 21. studenog 1943. *C armija* na čelu sa feldmaršalom Albertom Kesselringom te sa 15. brdskim korpusom koji je zauzeo, sa 114. lovačkom i 373. legionarskom divizijom, Hrvatsko Primorje.¹⁷ Zapovjedništvo Korpusne grupe „Kübler“ sa 71. pješačkom divizijom pod generalom Friedrichom Altricherom kasnije pod Wilhelmom Raapkeom i 162. turkeštanskom¹⁸ divizijom (sastavljena uglavnom od zarobljenika sa Kavkaza koji su prije toga bili pripadnici Crvene Armije) pod zapovjedništvom prof. dr. Oskara von Niedermayer, kontrolirali su Istru i otoke.¹⁹ Na području Istre, u zapadnom dijelu Hrvatske na potezu od Trsta do Rijeke, 2. SS oklopni korpus se povukao te je zapovjedništvo predano Küblerovoj borbenoj grupi.

Srpski dobrovoljački korpus (dalje: SDK), umjesto prema njemačkom logoru u Slovenski Gradec pregrupirali su se, te su dodijeljeni anti – partizanskim snagama visokom SS i policijskom vođi (HSSuPF) – General-pukovniku Roesneru, za čuvanje komunikacija

¹³ Siegfried Kasche (* 18. lipanj 1903. Strausberg; † 19. lipanj 1947. Zagreb), General-pukovnik SA-a i njemački veleposlanik pri NDH. Bilo mu je suđeno za „sudjelovanje u deportaciji i ubojstvima“ od strane Narodnog suda u Jugoslaviji, te je osuđen na smrt

¹⁴ gauleiter – regionalni, teritorijalni partijski vođa ogranka NSDAP

¹⁵ Friedrich Rainer (* 28. srpnja 1903. Sankt Veit an der Glan; † 19. srpnja 1947. u Ljubljani), Gauleiter NSDAP-a, od 1940., Guverner Koruške i Salzburga, od 1943. general-pukovnik OZJP

¹⁶ Giron, A., n.dj., str. 276.

¹⁷ Anić, N., n.dj., str. 102.-104.

¹⁸ 162. (turkeštanska) pješačka divizija formirana je od ostatka strarije rasformirane 162. pešadijske divizije, kao i od Armenske, Azerbejdžanske, Gruzijske, Severnokavkasko, Turkeštanske i Tatarske legije.

¹⁹ Anić, N., n.dj., str. 107.

Hrvatska – Austrija . Ured Visokog SS i policijskog vođe je vodio SS – general-pukovnik Odilo Globocnik. SDK je prema Globocnikoj naredbi imalo zadaću čuvati željezničku liniju Rijeka – Pivka.²⁰

Četnici su bili organizirani u dvije grupe. „*Zuschneid*“ grupa sastavljena od tri SS policijska bataljona, elemenata 1. slovenačke domobranske jedinice, te dva bataljuna SDK-a kao i jednog Kozačkog bataljuna jačine 5.000 vojnika i grupa „*Koestermann*“ sastavljena od dva njemačka bataljuna iz 730. pješačke pukovnije, policijskog odreda, inženjerskog odreda manje snage tj sa 2.500 vojnika. Operacija je imala cilj razbiti jedinstveni partizanski korpus što su i uspjeli jer su se partizani raspršili.²¹

Druga borbena grupa „*Blank*“ bila je sastavljena od većih snaga i to redom kako slijedi: „na području Idrije i Reke u Sloveniji, 10. i 15. SS policijski puk, 1. i 4. SDK., 21. SS policijski izviđački odred, SS policijska grupa „*Schmidt*“ te topnička baterija iz 97. armijskog korpusa“. Ovoj sili se kasnije pridružio početkom travnja 2. i 3. SDK puk, četnici iz 502. Ličkog korpusa. Druga skupina, pod zapovjedništvom policijskog majora dr. Dippelhofer, sastojala se od ljudi iz SS dočasničke škole u Ljubljani, jedinica slovenskog domobranstva, četnika kao i 1.200 vojnika iz Ruske oslobodilačke armije (ROA). Ova grupa je angažirana na jugoistok duž linije Idrija – Škofja Loka. Sjeverna napadačka skupina, jakosti 4.500 ljudi sadržavala je pripadnike 13., 17. i 28. SS policijskog puka, formirane da drže cestu između Podbrda i Škofje Loke , dok je posebni jurišni odred iz 14. SS ukrajinske divizije koncentriran duž sjeveroistočne strane perimetra.²²

²⁰ Petelin, Stanko, Osvoboditev Slovenskega Primorja, Nova Gorica, 1965, str. 25.-43.

²¹ Isti, n.dj, str. 94.-97.

²² Isti, n.dj, str. 112.-170.

Krajem travnja kad su se Titove snage približavale Trstu general Miodrag Damjanović²³ izdao je zapovijed 1. i 5. puku Srpskog dobrovoljačkog korpusa da prijeđu u Trst, što su oni i učinili te su se preko 2.500 dobrovoljaca predalo Britancima u Palmanovi, dok su se ostali predali britancima kod Ferlacha na Dravi.²⁴

4.2. Vojna djelovanja

Područje od grada Rijeke do rijeke Tagliamento brani General glavni komadant Ludwig Kübler. Na području Rijeke i Sušaka koristio je 71. pješачku diviziju i 162. turkestansku diviziju,²⁵ kasnije dobiva, sredinom 1944. godine 114. lovačku i 278. pješачku diviziju te 188. pričuvnu diviziju, te razne ne-njemačke formacije za zaštitu Rijeke i komunikacija i to, snage 5. ustaške bojne, Teritorijalne fašističke milicije (MDT), talijanske fašističke mornarice (X.MAS),²⁶ kao i posade topničke jedinice Talijanske Socijalne Republike (RSI), ustaške mornaričke legije koja je u međuvremenu povučena sa Crnog mora.²⁷ Koristi se i četnicima Srpskog Dobrovoljačkog Korpusa, koji u Rijeci održavaju vezu sa pripadnicima Bele garde u Sloveniji, sastavljenim od Nedićevog dobrovoljačkog korpusa, Dinarske divizije popa Momčila Đujića²⁸ i domobrana pod vodstvom Leona Lava Rupnika. Grupa „Kübler“ je pripadala *C armija* odnosno Zapovjedništvu jugozapad.

²³ Miodrag Damjanović (1893–1956) je bio Nedićev šef kabineta i četnički general, komandant Srpske državne straže i pomoćnik Draže Mihailovića

²⁴ Tomasevich Jozo, Četnici (The Chetniks), Stanford, Stanford University Press., str. 451-452.

²⁵ Anić, N., n.dj., str. 107.

²⁶ Giron, A., n.dj., str. 271.

²⁷ Isti, n.dj., str. 272.

²⁸ Isti, n.dj., str. 396.

Obrana 97. armijskog korpusa je bila organizirana u tri uzastopna obrambena pojasa i to: prednji kraj prvog pojasa na liniji Lokve – Fužine – Zlobin – Plase – Melnice – Križišće – Smrika; drugi pojas, za obranu Bakra, područja Grobničkog polja i Sušaka; i treći nazvan linija „Ingrid“ s prednjim krajem na liniji Ingrid odnosno na liniji: „Snežnik – Trstenik – Plešiše – Pliš – Klana – desna obala Riječine – Rijeka“.²⁹

5. Četvrta Jugoslavenska Armija

Sovjetski i anglo-američki komandanti su odlučili da uključe i Narodno-oslobodilačku vojsku Jugoslavije (dalje: NOVJ) u proljetnu ofenzivu. U Beogradu je feldmaršal Alexander,³⁰ kao komandant anglo-američkih snaga smještenih u Sredozemlju, dogovorio s maršalom Titom da će NOVJ privući Njemačke snage u operaciji za Trst i Rijeku te tako oslabiti njemačko – savezničku ratnu granicu u sjevernoj Italiji.³¹ NOVJ je ovim potezom osigurao da su se Njemačke snage našle u potpunoj blokadi u Europi i to od Königsberga do Drave od Sovjetskih snaga te od Jadrana, Ligurskog mora te Atlanskog oceana snaga Saveznika.³²

Put Četvrte Jugoslavenska armija (dalje 4. armija) do pobjede i oslobođenja dugačkom više od 500 km neće biti lak jer će biti vođene borbe između 4. armije s jedne strane i dva njemačka korpusa (15. brdski i 97. armijski) odlučnih da spriječe 4. armiju, s druge strane. Zaustavljanje 4. armije odgovaralo bi kako Nijemcima tako i Churchillu, koji se nadao da će Britanske snage doći prije do Trsta i Istre.³³

²⁹ Pajević Miloš, Artijerija u NOR-u, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1960., str. 500. – 501.

³⁰ Feldmaršal Harold Rupert Leofric George Alexander, 1. grof Alexander od Tunisa (London, 10. prosinca 1891. - Slough, 16. lipnja 1969.), britanski vojskovođa i feldmaršal.

³¹ Giron, A., Riječka bitka, Rijeka, 1985., str. 11.

³² Isto, n.dj., str. 11.

³³ Nikola Antić, Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

Zadatak je bio da „dolinom Une, Bihaća i Jadranskom obalom do Rijeke, Trsta i Soče a zatim prema Julijanskim Alpama i Karavankama“, zatvori obruč oko njemačkih i kvislinških jedinica.³⁴

4. armija stvorena je odlukom Vrhovnog komandanta maršala Tita 2. ožujka 1945. na čelu sa komandantom generalom Petrom Drapšinom.

Ofenziva 4. armije imala je, međutim, ne samo neposredne vojne i političke ciljeve: pobijediti i istjerati neprijatelja i osloboditi domovinu nego i prilično delikatnu međunarodno – političku pozadinu.

Štab 4. armije odlučio aktivirati jedinice u neprijateljskoj pozadini, 7. i 9. slovenski te 11. korpus da probije frontu u Lici, da ne dopusti neprijatelju da odstupi prema Rijeci, te da izbije na Soču prije nego što savezničke snage stignu do sjeverne Italije.³⁵

Sa danom osnutka u 4. armiju su ušle: „9., 19., 20. i 26. dalmatinska divizija 8. udarnog korpusa te 13. primorsko-goranska udarna, 35. lička udarna i 43. istarska divizija 11. korpusa. Do kraja mjeseca ulaze i Artiljerijska divizija 7. udarnog korpusa, 1. tenkovska brigada, inženjerijska i dopunska brigada. Četvrtoj armiji su povremeno bile podčinjene 4. udarni korpus i to sa 7. banijskom udarnom divizijom i 8. kordunaškom udarnom kao i 29. hercegovačkom divizijom i operativno podčinjen 9. korpus sa preko 66.000 vojnika“³⁶. Uz navedene još su bili i: „7. slovenački korpus (15. i 18. divizija), 9. slovenački korpus (30. i 31. divizija), zatim 4. korpus (7. i 8. divizija) i Pomorska komanda sjevernog Jadrana (Kvarnerski pomorski sastav i Kvarnerski odred mornaričke pješadije). Zračnu podršku

³⁴ Giron, A., n.dj, str. 17.

³⁵ Nikola Antić, Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

³⁶ Giron Antun i Petar Strčić, Zaobići Ingridstellung, Rijeka, 1995. str. 18.

pružale su i dalje, ali sve ograničenije, 1. i 2. lovačka eskadrila Jugoslavenske armije i saveznička avijacija (BAF)“.³⁷

4. armiji jugoslavenske vojske suprotstavilo se moćni 97. armijski korpus sa sljedećim snagama sa oko 90.000 vojnika: „188. Divizija pod komandom generala poručnika Hansa von Hösslina, 237. divizija pod generalom von Gräwenitza. Borbena grupa „Rijeka“ pod zapovjedništvom pukovnika Lothara Zimmermanna sa raznim talijanskim i njemačkim pukovima, borbena grupa „Reindal“ od pukovnika Reindala.“³⁸

6. Oslobođenje

6.1. Ingridstellung

Razbijanjem njemačkog 15. korpusa u Lici, izvršen je zadatak iz Ličko – primorske operacije te su počele pripreme za Riječko – Tršćansku operaciju.³⁹

Ofenziva 4. armije počela je 20. ožujka 1945. Na sastanku, u oslobođenom Beogradu, Tito – Alexander donjeta je odluka da će počne 30. ožujka, a trebala je trajati do 15. svibnja, tj. za 57 dana jedinice 4. armije su trebale preći put od 500 kilometara.⁴⁰

Plan za operaciju je bio sljedeći: „širokim frontom prodrti u Istru i Slovenačko primorje; glavnim snagama pravcem Klana – Ilirska Bistrica – Trst, desnom kolonom pravcem Osilnica – Čabar – Prezid – Mašun – Šent Peter, a lijevom kolonom preko Krka, Cresa preko Istre“.⁴¹

³⁷ Pregled operacija na Jugoslovenskom ratištu. str. 375.

³⁸ Giron i Strčić, n.dj., str.: 31.

³⁹ Riječka bitka, Rajko Samueli Kačić, (povodom šezdesete obljetnice oslobođenja Rijeke) [pregledano 06.06.2022.]

⁴⁰ Nikola Antić, Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

⁴¹ Colić, Mladenko, Pregled operacija na Jugoslavenskom ratištu, 1941.–1945., Beograd, 1988., Str. 376.

Da bi zaustavio 4. armiju prema staroj kraljevskoj granici između Jugoslavije i Italije, neprijatelj je organizirao front na liniji Kraljevica – Delnice – Kočevje te Žužemberk⁴². Front od mora do Snježnika pripao je 97. armijskom korpusu pod vodstvom Küblera a od Snježnika do Krke (u Sloveniji) pripalo je 18. korpusnoj grupi (XVIII. Gebirgskorps) na čelu sa SS - general-pukovnikom Erwinom Rösenerom. ⁴³

Kübler izvukao je iz Istre 1046. i 1048. puk 237. divizije kako bih osigurao širu obranu Rijeke. Snage 1046. puka uputio je u Delnice a 1048. u Crikvenicu. Nijemci su osposobili stari Talijansko – Jugoslavenski granični položaj, koji su nazvali, Ingridstellung⁴⁴ te u pozadini postavili oko 90.000 vojnika iz raznih jedinica najviše iz 188. i 237. divizije,⁴⁵ čime su zatvorili prilaze Istri i Sloveniji i Trstu.

Glavna linija Ingridstellung zatvarao je prilaze Istri a time i Trstu i to na liniji: „Snježnik – Trstenik – Plešišće – Pliš – Klana – izvor Rječine i dalje njenim tokom do ušća u more. Za obranu šireg područja Sušaka neprijatelj je organizirao položaj na liniji Jelenje – Svib – Glavčina – Praputnjak, a za neposrednu obranu grada utvrdio je visove koji dominiraju gradom. Ispred ovog položaja organiziran je položaj na liniji Lokve – Fužine – Plaše – Melnice – Križišće – Šmrika – morska obala.“ ⁴⁶ Iza linije neprijatelj je bio razvučen u sljedećem rasporedu sa sljedećim snagama: „na prostorijski Lovran – Ilirska Bistrica – Klana – Rijeka: oko dvanaest bataljona, dijelovi Srpskog dobrovoljačkog korpusa (SDK) i četničke Dinarske divizije i na odsjeku Rijeka – Lovran, oko 40 topova obalske artiljerije; i na prostorijski Lovran – Piran – Pula: oko 10 bataljona“ ⁴⁷

⁴² Mjesto Žužemberk ((njemački:Seisenberg) je naselje i središte istoimene općine u jugoistočnoj Sloveniji, na rijeci Krki.) ne treba miješati sa Žumberakom (Žumberak je općina u Hrvatskoj na području je južnog prigorja Žumberačkoga gorja)

⁴³ Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije; VOJNI ISTORIJSKI INSTITUT JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIJE, OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE, Beograd 1957., str. 590.

⁴⁴ Ingridstellung – pratio je bivšu talijansku granicu, išao je od Malog Snježnika preko Gumanca, Željeznih vrata, Klane, Studene, izvora Rječine pa do ušća u Sušaku.

⁴⁵ Giron i Strčić, n.dj., str. 30.

⁴⁶ Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, str. 590.

⁴⁷ Isto, str. 591.

Linija Šmrika – Križišće – Plase naslanjala se na utvrđenja tzv. Rupnikove linije⁴⁸, ali zbog „pogrešne“ orijentacije bunkera – prvenstveno prema Zapadu smanjena je borbena vrijednost bunkera. Osim orijentacije, problem je predstavljalo i nedovršeni objekti, bez sredstava za vezu i elektroinstalacija, te bez protutenkovskog i protupješačkog naoružanja.⁴⁹

Koncentracija jakih snaga na riječkom frontu, osobito na desnom krilu 4. armije, bila je u skladu s planom, kojeg je osmislio general Kübler, protuudara koji je namjeravao izvršiti njemački 97. armijski korpus, kao i plan Armije *E* da sve snage privuče u Rijeku. Zadržavanje i uništenje jedinica 4. armije omogućilo bi 97. korpusu zajedno sa četnicima predaju Anglo-američkim snagama, te restauriranje Talijanske Monarhije na području Rupnikove Slovenije, na području Julijanske krajine.⁵⁰

Područje Rijeke, Istre, Kvarnera i Slovenskog primorja nije bio jedinstven po pitanju upravljanja. Tako je Istra sa otocima i Gorskim Kotrom (zapadni dio) bila pod *C* armijom. Istočni dio je bio pod *E* armijom a Slovenija pod Rösenerom. Rösener je prvo podčinjen *E* armiji kao komandant pozadine⁵¹ a kasnije od 25. travnja 1945., 97. armijski korpus, kad se štab *C* armije odlučio na kapitulaciju pod vodstvom generala Alexandra Loehra.⁵² *E* armija je jedina grupa koja je vodila posljednje borbe na području NDH od Istre na desnom krilu i do Varaždina na lijevoj strani protiv četiri armije Jugoslavenske Armije i Glavnog štaba Hrvatske.

Najveći problem pred 4. armijom bila je opskrba, ali ne toliko zbog dužine puta nego zbog nestašice materijala, što se može naći i u izjavi Churchilla koji preko Alexandra poslao poruku, da je “došlo vrijeme da se prekine s pomoći koja se dostavlja Titu”.⁵³

⁴⁸ Ime je dobila po graditelju generalu vojske Kraljevine Jugoslavije Lav Leonu Rupniku, tokom drugog svjetskog rata, sluga i suradnik prvo talijanskim a zatim i njemačkim snagama.

⁴⁹ Riječka bitka, april-maj 1945. [pregledano 06.06.2022.]

⁵⁰ Giron, A., n.dj., str.: 59.

⁵¹ Završne operacija za oslobođenje Jugoslavije, str. 613.

⁵² Giron, A., n.dj., 1985., str. 61.

⁵³ Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

Neprijatelj je podijelio položaj Rijeka – Snježnik na tri bloka, i to kako slijedi: „desnokrilni, Rijeka – Drenova, koji je branila borbena grupa „Rijeka“⁵⁴, jačine oko 3.000 ljudi; centralni blok , kota 430 – Kukuljani, koji je branila 237. divizija sa 1048. i 1046. pukom; te ljevokrilni, Kukuljani – Klana – južni ogranci Snježnika, koji su grupno posjeli jedan bataljon 15. SS policijskog puka, jedan motorizirani bataljon i dijelovi borbene grupe „Reindal“.⁵⁵

6.2. Probijanje obrane

Jedinice 4. armije su u razdoblju od 17. do 21. travnja, slomile otpor 237. divizije na liniji Lokve – Crikvenica odbacivši ih pred Klanu. Na toj liniji neprijatelj je prešao u obranu, u namjeri da zaustavi napad 4. armije.⁵⁶

U skladu sa direktivom Generalštaba Jugoslavenske Armije od 14. travnja 1945. donesena je odluka da se divizije rasporede kako je citirano: „9. i 26. diviziji zapovjedbno je da oslobode otoke Krk, Cres i Lošinj. Osiguranje desnog armijskog boka, prema Uni i Karlovcu, preuzeo je 4. korpus, a prema Kupi 20. divizija, koja se trebala prebaciti na prostor Vrbovsko – Jablan – Ravna Gora – Kupjak. Napad je počeo 17. travnja. U toku ovog dana bila je razbijena neprijateljska obrana na liniji Mrzla Vodica – Lokve – Fužine – Zlobin – Kraljevica i na otoku Krku. 43. i 13. divizija zauzele su Lokve i Mrzle Vodice, a 19. divizija,

⁵⁴ Pajević M., n.dj., str. 514.

⁵⁵ Isto, n.dj., str. 514.

⁵⁶ Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

energičnim prodorom svoje 6. brigade pravcem željezničku stanicu Plaše – Hreljin – Meja Gaj“. ⁵⁷

Drugi dan uvečer 18. travnja Štab je izdao novu zapovijed da se pokrene oslobođenje Rijeke: „11. korpus sa dva bataljona Tenkovske brigade trebao je produžiti pravcem Mrzle Vodice – Grobničko polje – Klana te održavanjem veze sa 20. i 19. divizijom; 26. divizija, kao drugi ešalon, da nastupa sa 11. korpusom te 19. divizija da nadire pravcem Hreljin – Kastav u cilju osvajanja Bakra, Sušaka i Rijeke“ . ⁵⁸

Temeljem odluke, 5. brigada 19. divizije i 12. brigada 26. divizije je odlučila je osloboditi Sušak, forsirati Rječinu i na njenoj desnoj obali te organizirati mostobran za daljnja djelovanja. Napad na Sušak je trebao početi 20. travnja. ⁵⁹

19. udarna divizija otpočinje u rano jutro 20. travnja napad na Sušak. Jedna četa se provukla kroz njemačku obranu te neutralizirala jednu od baterija na Sv. Anu. Za Nijemce koji nisu očekivali noćni napad sve se događalo brzo, čak je došlo i do toga da je jedna bitnica pucala na drugu kako bi otjerali diverzansku četvu. Uništenje bitnica na Sv. Katarini i Sv. Ani su iskoristili i tenkovi Jugoslavenske Armije i pješadija 5. brigade 19. divizije te izvršili napad na snage 705. posadnog bataljuna na liniji. ⁶⁰

Tokom noći pripadnici 705. posadnog bataljuna povukli su se u centar gdje su se utvrdili u više točaka porušivši sve mostove na Rječini, kao i razorivši vodovod, most na Piramidi, obalu na Brajdici, operativnu obalu, lučka postrojenja u sušačkoj luci Baroš a i neke zgrade među kojima i sušačka gimnazija. ⁶¹ U to vrijeme 12. brigada je uspjela je, doći do željezničke pruge na jugoistočnoj strani Sušaka preko Martinšiće. Za njom su sa druge strane na Sušak stigle i ostale brigade gdje je počela žestoka borba sa pripadnicima 705. posadnog

⁵⁷ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941 .- 1945. Vojno historijski institut Jugoslavenske narodne armije, Druga knjiga, Beograd, 1957., str. 593.

⁵⁸ Završne operacije., str. 594.

⁵⁹ Giron i Strčić, n.dj., str. 37.

⁶⁰ Isto, n.dj., str. 38.

⁶¹ Giron i Strčić, n.dj., str. 38.

bataljuna koji su se barikadirali u kuće i zgrade. Uz teške borbe 5. brigade, Sušak je oslobođen 21. travnja u popodnevnim satima, oko 14 sati.⁶²

Istog dana trinaesta divizija jugoslavenske armije izbija na Ingridstellung, koju su branile „237. divizija, borbene grupe „*Reindal*“ (Marčelji – Drenova) i „*Fiume*“ (Rijeka – Drenova), te 188. divizija (Marčelji – Klana – Gumanac – Ilirska Bistrica). Nastavak linije Ingrid sjeverno od Klane branile su razne manje SS-postrojbe, Srpski dobrovoljački korpus, Primorski četnički korpus te Dinarska divizija“.⁶³

Rano ujutro 21. travnja snage 4. armija pokušala je uz jaku artijerijsku vatru te uz podršku 1. topničkog i 3. brdsko motoriziranog bataljuna artijerijske brigade 4. armije, zauzeti Klanu i Luban. Klana je zauzeta, ali samo na kratko, jer je već u podnevnim satima došla njemačka 188. divizija.⁶⁴

Protunapad 188. divizije je bio u cilju zatvaranja divizija 4. armija na području Riječine i njihovo uništenje. Kako divizije 4. armija tako i 188. divizija nije uspjela u svome planu.⁶⁵

Brigade 19. i 13. divizije tog dana su izvršile odnosno pokušale izvršiti napad na prvoj crti obrane Rijeke i Klane. 19. divizija je namjeravala obuhvatiti Trsat i Sušak sa sjevera te s juga Riječinu kod Lukeža.⁶⁶

Prema izvorima, Njemačke snage su trebale 23. travnja napraviti ofenzivu s okruženjem i to „da prema istoku, odbace snage 4. armije od stare jugoslavensko – talijanske granice, zatim skretanjem na jug, nadirući između planine Obruč i rijeke Rječine, izbije na Grobničko polje, radi obuhvata snaga 4. armije na lijevoj obali Rječine“.⁶⁷ Ni jedna ni druga

⁶² Završne operacije., str. 627.

⁶³ Riječka bitka, [pregledano 06.06.2022.]

⁶⁴ Pajević M., n.dj., str. 514.

⁶⁵ Završne operacije., str. 632. – 633.

⁶⁶ Isto., str. 622.

⁶⁷ Isto., str. 600.

strana nisu uspjeli u svojim planovima. Jugoslavenske divizije nisu uspjele osvojiti Klanu a njemačke divizije izbiti na Grobničko polje.

24. travnja 1945. 9. divizija uspjela se iskrcati sa otoka Cresa u sjeverno-istočni dio Istre. Prema planu: „iskrcavanje je trebala izvršiti u tri ešalona. Druga brigada, kao prvi ešalon, kod Brseča i organizirati širi mostobran na odsjeku luka Plomin – Mošćenička Draga radi osiguranja glavnine divizije (3. i 4. brigada), koja će, kao drugi ešalon, početi iskrcavanje iduće noći. U trećem ešalonu nalazio se Kvarnerski odred.“⁶⁸ Sljedećih nekoliko dana *Istarska grupa* oslobodila je Pazin i Pulu, te su krenuli prema Opatiji da udare neprijatelja s leđa.

Veliku ulogu, osim Istarske grupe te ostalih divizija imale su slovenske jedinice i to 30. i 31. divizija slovenskog 9. korpusa. Činilo se da će saveznici uspjeti prije naših snaga stići do Soče i samog Trsta.⁶⁹

Generalštab Jugoslavenske armije i maršal Tito donjeli su odluku 27. i 28. travnja, da se krene prema Trstu u dva pravca da i da se Rijeka okruži. Jednim pravcem preko doline Čabranke a drugim preko otoka Cresa i Lošinja.⁷⁰ U međuvremenu: „jedinice 9. i 26. divizije i Kvarnerskog odreda mornaričke pješadije oslobodile su Krk, Lošinj i Cres“, čime su stvoreni preduvjeti da desant na Istarski poluotok.⁷¹

Štab je po direktivi Generalnog Štaba donio odluku da se ide u više smjerova: „riješio da frontalnim djelovanjem 13., 26. i 19. divizije priveže neprijatelja na riječkom frontu (prema Klani), a istovremeno sa krilnim grupama krene ka Trstu“.⁷² Frontalni napad ni sada nije uspio ali je uspio ljevokrilni i desnokrilni napad. Ovakvim manevrom 19. divizija izvršila je udar sa izvora Rječine prema Sv. Mateju (kod Viškova) te je 27. travnja ponovo je

⁶⁸ Isto., str. 601.

⁶⁹ Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

⁷⁰ Grupa autora, Povijest Rijeke, Rijeka 1988., str. 379.-380.

⁷¹ Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

⁷² Završne operacije., str. 632.

pokušan proboj prema Lubanu koji je uz pomoć magle i zauzet. 19. divizija uspjela prijeći prema liniji od Zoretića do Kastava i zajedno s 9. divizijom, koja je dolazila iz smjera Opatije prema Kastavu, zatvoriti Rijeku. Međutim 9. divizija je dobila naređenje da krene pravcem Opatija – Buzet – Trst.⁷³ Ipak spajanjem 20. divizije sa prostora Ilirske Bistrice i 9. divizije s prostora Rupe dijelovi 97. korpusa angažirani u Rijeci bili su potpuno zatvoreni. Istovremeno 3. brigada i sa 2. brigadom 9. divizije zatvorili su liniju Medveja – Lovran – Ičići – Učka prema Dolenje Vas-u.⁷⁴

97. Korpus je samostalno donio odluku o povlačenju nakon odbijanja od strane OKW-a, te je 28. travnja krenuo u ofenzivno povlačenje u takozvanoj formaciji „jež“. Formacije je bila sljedeća: „188. brdska divizija (ojačana sa dva bataljona iz borbene grupe „*Reindal*“⁷⁵) na položajima Kukuljani – Židovje – Pliševica – Lipa – Oštri vrh; borbena grupa „*Reindal*“ na odsjecima Loka – Zvoneća i Rukavac – Volosko; borbena grupa „*Rijeka*“⁷⁶ na liniji Volosko – ušće Rječine.“⁷⁷ Znači obrana je bila na prostoru Rijeka – Klana – Rupa.

U trenutku kad su savezničke snage napredovale 97. korpus je trebao da zadrži 4. armiju na staroj granici iz prije 1941., prije nego se *C armija* preda anglo-američkim snagama. U takvom okruženju i sa zadatkom da se čvrsto drži linija Sušak – Snježnik, 97. korpus je oslabio pozadinu pa je Istru branilo jako malo snaga, što su iskoristile desantne jedinice 4 armije.

Snage 97. korpusa 1. svibnja 1945. našle su se u Riječkom klinu okružene jedinicama 4. jugoslavenske armije. To su glavnina 188. brdske divizije, ostaci 237. pješačke divizije,

⁷³ Giron, A., n.dj., str. 67.

⁷⁴ Završne operacije., str. 633.

⁷⁵ Grupa *Reindal* sastavljena je od 449. lovački i 903. regrutni bataljun te nekoliko jedinica za vezu

⁷⁶ Grupa *Rijeka* (ne treba je miješati sa „Riječkom grupom“ koja je sastavljena od jedinica Jugoslavenske armije, „Grupa *Rijeka*“ sastavljena je od njemačkih i ostalih kvislinčkih snaga) sastavljena je od 705. i 1209. bataljun za osiguranje, 237. dopunski bataljun, mornarički bataljun „*Rijeka*“, ostaci mornaričkog bataljuna „*Bradenburg*“ te nekoliko policijskih jedinica

⁷⁷ Završne operacije., str. 657.

Grupa *Reindal* sa ostacima 392. pješačke (hrvatske) divizije, grupa *Fiume* (Rijeka) te sa ostacima svih njemačkih i talijanskih i ostalim postrojbi.

Tokom travnja preostale jedinice 4. armije Riječke operativne grupe⁷⁸, vezale su ostatke 97. korpusa za Rijeku, čime su omogućile desnoj i lijevoj grupaciji brži prodor prema Trstu, cestom Rijeka – Trst.

Prije potpunog povlačenje borbena grupa „*Rijeka*“ dobila je naredbu da se miniraju objekti. Početkom svibnja Rijeku su potresale eksplozije nastale miniranjem brojnih privrednih, stambenih i drugih objekata, operativne obale i postrojenja, koje je izvedeno uz sinkroniziranu artiljerijsku vatru od strane 188. divizije 97. korpusa. U ranim jutarnjim satima Borbena grupa „*Rijeka*“ i 188. divizija zauzela je ponovo Šapjane i Rupu te se povukli prema pravcu Ilirske Bistrice.

Kad je neprijatelj pokušao proboj, 19. divizija je otpočela energičan napad na cijelom frontu od Klane do Rijeke. Napad ove divizije su podržavali: „brdski bataljun 19. divizije, na području Dvorine, podržavao je 5. brigadu na pravcu Dvorine – Breza; 1. topnički bataljun sa Jelenja, podržavao je sa 1. i 2. topničkom baterijom napad 6. brigade na pravcu Sv. Matej, a 3. baterijom od 4. topničke podržavao je napad 14. brigade, na frontu od tt. 495 do ušća Riječine, dok je 4. teški bataljun u Čavle, dejstvovao na celom frontu napada 19. divizije“.⁷⁹

Lomeći otpor neprijateljskih zaštitnica, uz stalnu podršku artiljerije, 5. i 6. brigada 19. divizije su izbile na liniju Skalnica – Breza – Kastav, a 3. svibnja 1945. 14. brigada 19. divizije prodrla je u tadašnju Rijeku, naišavši na slab otpor, uništivši ostatke njemačke vojske u gradu oko 13 sati. 3. bataljun vodio je posljednje borbe u Rijeci, te je oslobodio Rijeku i

⁷⁸ Riječka operativna grupa se sastojala od 13., 19., 26. divizije te 2. brigade 9. divizije

⁷⁹ Pajević, M., n.dj., str. 519. – 520.

nastavio s tjeranjem neprijatelja prema Šapjanima.⁸⁰ Istog dana izbili su na liniju Volosko – Rupa, čime je današnja Rijeka i šira okolica oslobođena.

26. divizija oslobodila je Klanu, a dijelovi 19. divizije zauzeli su ključnu komunikaciju na putu Sv. Matej (Viškovo) – Klana, te tako presjekla komunikaciju između 237. i 188. divizije. Drugi dio 19. divizije nije uspio probiti liniju Saršoni – Sv. Matej, kao ni bataljun Kvarnerskog odreda koji nije osvojio liniju Rukavac – Matulji.⁸¹

U Riječkoj operaciji 97. korpus izgubio je Rijeku, Sušak, važna strateška mjesta kao Klanu i Luban, ali borbe nisu završile sve do bitke za Ilirsku Bistricu gdje je Korpus sa 16.000 vojnika, oficira i generala potpuno uništen potpisavši kapitulaciju 7. svibnja 1945, 5 dana iza predaje Berlina, a na isti dan kapitulacije nekad moćnog njemačkog Reicha. Njemački 97. korpus ostavio Istru i Slovensko primorje nezaštićeno sa malo snaga, čime je 4. armija uspjela okruživanjem prvo zauzeti Trst a kasnije i Rijeku.

6.3. Put prema Trstu

Maršal Tito je naredio da se borba za Trst počne odmah te je u skladu s tim 27. travnja izdao zapovijed sljedećeg sadržaja:

- “1. Naredili smo Glavnom štabu Hrvatske da uputi 8. diviziju pravcem Brod – Čabar – Lož. Ova će divizija služiti za osiguranje vašeg boka sa sjevera i stavlja se pod vašu komandu.
2. Na vašem sjevernom krilu potrebno je da stvorite grupu sastava 20., 29. i 13. divizija i da njome bezobzirno nadirete opštim pravcem Lož – Trst.
3. Južna grupa, sastava 9., 19. i 26. divizija, treba da energično napadne Rijeku, i ako bi otpor bio suviše jak i borba se zategla, onda energično nadirati opštim pravcem Klana — Trst a za

⁸⁰ Isto, n.dj., str. 519. – 520.

⁸¹ Završne operacije., str. 658.

blokadu Rijeke ostavite jednu diviziju koja treba jednovremeno da vam štiti lijevi bok ove grupe.

4. Neposredno angažirati oko Trsta 43. diviziju i 30. i 31. slovenačku diviziju 9. korpusa, s tim da već sada otpočnu uvodne borbe za Trst.“⁸².

Ovo naređenje je nedvosmisleno potvrdilo da Rijeku treba zaobići i da je Trst glavni cilj 4. armije. Trst kao cilj nije odabran „bezveze“ već s ciljem boljeg pregovaranja. 29. travnja 1945. 4. armija je počela koncentrično nastupanje prema Trstu, s planom okruženja da se odmah izbija na glavnu liniju na rijeku Soču. Na Trst su istovremeno krenule sljedeće divizije; „9., 20., 29., 30., 31. i 43. divizija, dok su Rijeku branili 13., 26. i 19. divizija“.⁸³

Uoči 1. svibnja Trst je bio okružen. Isti dan predvečer jedinice 30. divizije izbile su na Soču. Sa druge strane ih je dočekala prethodnica 2. novozelandske divizije. Prvi susret je bio otprilike 80 km od Trsta, puno dalje nego su očekivali kako Njemci tako i Englezi. Jedinice podređene Štabu za oslobođenje Trsta oslobodile su: „Tolmin, Kobarid, Bovec i Tarcento, zarobivši oko 3.000 neprijateljskih vojnika.“⁸⁴ To je, ujedno, bio i prvi dodir 4. armije sa savezničkim trupama. Preko Soče, u susret Anglo-američkim trupama, bježali su četnici iz raznih formacija, ustaške postrojbe kao i ostale kvislinčke i njemačke postrojbe.

U Trstu je ostala 20. i 9. divizije radi očuvanja reda i čišćenja džepova od Nijemaca, ostale snage prebačene u prema Ilirskoj Bistrici, prema 97. korpusu koji se nastojao probiti prema Austriji. Dijelovi 7. banijske i 8. kordunaške divizije iz 4. korpusa upućeni su prema Ilirskoj Bistrici i ciljem da razoružaju oko 20.000 njemačkih vojnika iz sastava Küblerovog 97. korpusa.⁸⁵ 237. i 188. divizija kapitulirala je zajedno sa Stožerom 7. svibnja 1945.

⁸² Završne operacije., str. 625.

⁸³ Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

⁸⁴ Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

⁸⁵ Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

Trst je oslobođen u jutarnjim satima 2. svibnja od strane Jugoslavenske armije, prije dolaska, u popodnevnim satima, 2. novozelandske divizije. 8 dana kasnije, 10. svibnja 1945. kapitulaciju je potpisao i nekad moćni Njemački Treći Reich.⁸⁶

Rat između Saveznika i Jugoslavenske armije mogao je izbiti 3. svibnja kada je prema izvoru, a vezano za njemačke snage : „isti zahtjev za predaju uputio jedan saveznički oficir, koji je upao u Opčine s nekoliko tenkova, ali se, na intervenciju Štaba 20. divizije, povukao u Trst“.⁸⁷

Padom Opčina (Opicina) prestao je posljednji otpor neprijatelja u okolici Trsta. U Istri je pružan otpor jedino u gradovima Puli i u Pazinu koji su oslobođeni od strane 43. divizije 6. svibnja.

Nakon 49 dana borbi koje je vodila 4. armija potpuno je uništila: „dva njemačka armijska korpusa s osam divizija i više samostalnih brigada, pukova i bataljona“.⁸⁸

Kršeci dotadašnje sporazume, saveznička vrhovna komanda u Italiji zahtijevala je da snage Jugoslovenske armije napuste Julijsku krajinu i Trst. Načelnik štaba Morgan, vodio je u Beogradu (od 5. do 8. svibnja) pregovore s predstavnicima Demokratske Federativne Jugoslavije (dalje: DFJ), povuku na Morganovu liniju.⁸⁹ Od 10. do 12. svibnja, u Beogradu, feldmaršal Alexander zahtijevao je bezuvjetno povlačenje Jugoslavenske armije na liniju koju je označio general Morgan. Jednostrani zahtjevi savezničke komande nisu prihvaćeni, te su 15. svibnja Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države (dalje: SAD) uručile vladi DFJ notu za povlačenje „iz oblasti koje se smatraju neophodnim za anglo-američku vojsku“. 9. lipnja 1945. Saveznici (Velika Britanija, SAD i Francuska bez SSSR-a) i Jugoslavija podjelili Julijsku krajinu „Morganovom linijom“.⁹⁰

⁸⁶ Giron i Strčić, n.dj., str. 53.,55.,56.

⁸⁷ Završne operacije., str. 612.

⁸⁸ Oslobođenje Jugoslavije [pregledano 06.06.2022.]

⁸⁹ Linija koja je pratila desnu obalu Mirne — Prošek — Goricu.

⁹⁰ Završne operacije., str. 619.

7. Oklopne i zračne snage u završnoj fazi ratovanja

4. bataljun 1. tenkovske brigade od 17. travnja 1945. aktivno sudjeluje u borbama za Sušak da bi dan prije 21. travnja kad je zauzet Sušak, bio povučen zbog opasnosti od njemačke protutenkovske vatre.⁹¹ Par dana kasnije 25. travnja Štab je naredio da se izvrši prodor prema Trstu što je i učinjeno. te je 2. i 4. bataljun, sa pješadijom krenuo je prema Trstu.⁹²

Tokom 27. travnja vode se velike borbe na prostoru Klana – Saršoni gdje unatoč jakoj neprijateljskoj vatri tenkovi uspijevaju spustiti u selo. 29. travnja četiri tenka Stuart koji su ostali zarobljeni, prethodnih dana, izvučeni su.⁹³

U cilju zaobilaženja Klane kroz Rijeku tenkovi tek 3. svibnja uspijevaju ući u Rijeku. Razlog neuspjeha kod Zoretića i Klane leži u jakoj njemačkoj protuoklopnoj vatri.

Prema Trstu osim jedinica 1. tenkovske jedinice sa slabijim Stuartima M3, M7 pridružile su se i jedinice sa 2. tenkovske brigade jačim tenkovima T-34/85 i M8.⁹⁴

Jedinice 4. armija uz podršku 1. i 2. lovačke eskadrile NOVJ tokom Riječko – Tršćanske operacije izveli su operaciju u dva dijela - prvi, prilaženje jedinica 4. armije Rijeci drugi, napad kod Klane i obilazni manevar. Uz podršku eksadrile izveden je i napad na Trst te Istri tako da su i ti dijelovi oslobođeni, iako su jedinice Jugoslavenske armije posljedomale dobre i moderne avione, kao i potrebno znanje i iskustvo, akcije avionima nisu bile češće zbog

⁹¹ Predoević, Dinko., Oklopna vozila i oklopne postrojbe u drugom svjetskom ratu u Hrvatskoj I.dio: saveznička oklopna vozila, Rijeka, 2002. str. 47.

⁹² Predoević D., n.dj., str. 51.

⁹³ Isto, n.dj., str. 50.

⁹⁴ Isto, n.dj., str. 52.

nedovoljno opreme. Prema Dokumentima⁹⁵ avioni (Spitfire V i Hurricane IV) 1. i 2. eksadrole vršili su napad na mjesta u Rijeci te na mjesta u Riječkom prstenu, kao npr. na Luban, Saršone, Klanu, Sv.Mateja baterije uz more, topovske položaje na liniji *Ingrid*. Osim napada vršena su i izviđanja neprijateljskih kretanja.

8. Pomorske snage u završnoj fazi ratovanja

Formiranje njemačke ratne Mornarice (njem. Kriegsmarine) kasnilo je u odnosu na Kopnenu vojsku jer se mornarica nadala da će uzeti talijanske brodove. Tako da je tek 26. siječnja 1944. došao je u Opatiju kontraadmiral (u dokumentima se spominje i kao viceadmiral) Joachim Lietzmann (Admiral Adria službeni je naziv njemačke mornaričke komande), znači skoro pola godine kasnije, od kapitulacije Italije. Od 1. listopada 1943. pod admiralom Lietzmannom je i uprava nad sjevernim Jadranom i Istrom, koja je izuzeta od nadležnosti admirala Mornaričkog zapovjedništva Italije.

Najvažniji njemački brodovi su „TA-40“ ex. „Pugnale“ i „TA-43“ ex. „Sebenico“ odnosno ex. „Beograd“ kao najjači zarobljeni brod, imali su svoju posljednju operaciju izvlačenja opkoljenog njemačkog i ustaškog garnizona u Puli.⁹⁶

Prilikom stvaranja mornarica NOVJ koristila je razna plovila koja su bila ispravna i koja su se mogla naoružati. 5. svibnja Jugoslavenska Mornarica prva je ušla u Trst sa prvim savezničkim ratnim brodom sa patrolnim čamcem PČ 8 „Udarnik“ čime je završen rat na Jadranu. 2 dana kasnije 7. svibnja u 11 sati uplovljavaju engleski razarači i drugi saveznički brodovi u Trst.

⁹⁵ Zbornik dokumenata i podataka o NOR Jugoslovenskog naroda, Tom X., Knjiga 2, Jugoslavensko ratno vazduhoplovstvo u NOR Jugoslavije 1945., Beograd, 1967, operacije pod brojem: 114., 118., 361., 366., (1. eskadrila) te 122., 135., 138., (2. eskadrila)

⁹⁶ Završne operacije., str. 646.

9. Počinjena šteta, zločini, genocidi, odmazde

9.1. *Zločini u selu Lipa*

Iako se zločin nije dogodio 1945. godine, već ranije 1943. važno ga je spomeniti zbog kasnijih događaja koji su se zbili na području Kvarnera i Istre te odnosa Njemaca prema lokalnom stanovništvu, kao i odnosa prema Njemcima i osvetama.

Jačanjem antifašističkog pokreta na području Operativne zone Jadransko Primorje (dalje: OZJP) teritorij postaje za „teritorij za borbu protiv bandi“ (Bandenkampfgebiet). Na čelu sa s Odilom Globocnikom Glavni štab za borbu protiv bandita FSBB vodi i operaciju Braunschweig.⁹⁷

278. pješачka divizija koja je došla iz Italije zamijenivši 162. turkestansku diviziju, zajedno sa 188. divizijom od 26. travnja do 6. svibnja 1944. sudjelovali su operaciji protiv Istarskih i Primorskih partizanskih odreda, na području Sjeverne Istre, Kastava, Čićarije, Podgrada i Brkinina.⁹⁸

Kako piše u dokumentima 30. travnja 1944. na najsiroviji način pobijeno je 263 civila i selu Lipa. Stradavanje se može usporediti „selom Lidice u Češkoj i selom Oradour sur Glane u Francuskoj“.⁹⁹ Divizija je nakon zločina otišla u Italiju gdje je uništena od strane Saveznika pred kraj rata.

⁹⁷ Operacija Braunschweig, Petra Predoević [pregledano 06.06.2022.]

⁹⁸ Anić N., n.dj., str. 189.-190.

⁹⁹ Operacija Braunschweig [pregledano 06.06.2022.]

9.2. Savezničko bombardiranje Rijeke

Vojnostrateški položaj i gospodarska važnost, poglavito luke, rafinerije i tvornice torpeda bili su razlog što područje Operativne zone Jadransko primorje postalo meta Savezničkih bombardera. Od 7. siječnja 1944. do 19. travnja 1945. angloamerički zrakoplovi stacionirani u Foggiju bombardirali su Rijeku i Sušak 24 puta.¹⁰⁰

Tijekom veljače 1945. napadi na Rijeku i Sušak su bili svakodnevni. Pogođena je vojarna Diaz i škola Kozala, ex. Cosala, gdje je bio smještena njemačka vojska kao i njemačko zapovjedništvo. Razaranja nisu pošteđene ni škole, obiteljske kuće, industrijski dio grada i željeznička postaja kao i sakralni i javni objekti. Povjerenik OZN-e za Rijeku govori kao je hrvatski Sušak ostao čitav. Za razliku od Senja kojeg su bombardirale snage njemačkog ratnog zrakoplovstva Luftwaffe Rijeku su bombardirale snage Saveznika¹⁰¹, sa teškim bombarderima tipa B-17, i B-24.¹⁰²

9.3. Njemačko uništavanje Rijeke

Nijemci su kao i organizacije Komunističke Partije Hrvatske (dalje: KPH) i Narodno Oslobodilački Odbori (dalje: NOO) počele sa pripremama za bitku za Rijeku.¹⁰³ Narodni Komitet Oslobođenja (dalje: CLN) je dogovoru sa Njemcima uspio spasiti Trst od uništenja, za razliku od Rijeke za koju se nije brinuo jer nije dobio dozvolu za vlast od strane Anglo –

¹⁰⁰ Vazдушna bombardovanja na teritoriji Jugoslavije u WWII, strana; 2. 9. 10. 13. i 16., [pregledano 06.06.2022.]

¹⁰¹ Saveznici koji su najviše sudjelovali bili su iz sastava U.S. Army Air Forces (USAAF) – Zračne snage vojske Sjedinjenih država, u upotrebi od 1941. od 1947. godine i RAF – Royal Air Force – Kraljevsko ratno zrakoplovstvo (Velike Britanije), kao i ostale snage npr SAAF (South African Air Force) Južnoafričko ratno zrakoplovstvo i , i Balkansko ratno zrakoplovstvo BAF

¹⁰²Karakaš Obradov M., Anglo – američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, Zagreb 2008., str. 174.-179.

¹⁰³ Grupa autora, n.dj, str. 377.

američkih saveznika i Jugoslavenske armije.¹⁰⁴ U načinu pregovaranja s saveznicima i neprijateljima i odnosa prema gradu Rijeci i Trsta vidjelo se da CLN želi vlast bez obzira tko „pobijedi“, pod čijom su upravom i državom gradovi.

Brodogradilišta Lazzarus (danas Viktor Lenac), Kvarnersko brodogradilište (3. maj) te brodogradilište Rajević (Kantrida) uništena su. „Vulkan“ je miniranjem lakše oštećen jer nije bilo strojeva koje su radnici odnijeli na sigurna mjesta. Aktivisti su izvršili diverziju na UKOD (Istravino), dok Tvornica papira (Hartera) zbog smanjenog kapaciteta nije oštećena. Iz tvornice Sulurifico (Torpedo) 80% objekta uništeno miniranjem. Iz tvornice R.O.M.S.A (pogoni INA-e na Mlaki) odneseno je kompletno postrojenje „Edeleanu“. Naredbom komandanta Lothara Zimmermana, 5 km duga operativna obala uništena je miniranjem na svakih 30 metara. Svih 40 dizalica bilo je uništeno po principu „jedna po jedna“. Od naj značajnih objekata potpuno je uništena Židovska sinagoga na Pomeriu¹⁰⁵, a u zadnji čas je spašena od miniranja sušačka gimnazija.¹⁰⁶

9.4. Suđenja

Jedinice kojima su zapovjedaliiskusni njemački feldmaršali kao: Maximilian von Weichs i Albert Kesselring, generali Alexander Lörh, Lothar Rendulić, braća Ludwig i Josef Kübler te ostali¹⁰⁷ su uništene, a generali su završili na robiji, izvršili samoubojstvo ili su ubijeni od strane Vojnog i Narodnog Suda nakon rata.

Kako se navodi u knjizi, na području današnje Hrvatske: „Od 1941. do 1945. godine u cjelini ili dijelom sudjelovalo je 18 njemačkih korpusa ili korpusnih grupa, odnosno 42

¹⁰⁴ Isto, n.dj., str. 383.

¹⁰⁵ Zanimljivo je napomeniti da Židovska sinagoga na Pomeriu nije dirana od strane Talijana, kao ni od strane Njemaca sve dok se nisu povukli 1945. godine, dok su u drugim mjestima sinagoge bile među prvim objektima za rušenje

¹⁰⁶ Giron i Strčić, n.dj, str. 58.-62.

¹⁰⁷ Anić N., n.dj., str. 10.

divizije što je više nego na drugim frontovima, posebno ako se uzme u obzir veličina teritorija“.¹⁰⁸

Siegfried Kasche, general-pukovnik SA-a i njemački veleposlanik pri NDH, nakon rata, vraćen je u Jugoslaviju, gdje je osuđen na smrt vješanjem za „sudjelovanje u deportaciji i ubojstvima“ od strane Narodnog suda u Jugoslaviji 1947. godine. 22. travnja 1944. izvjestio je Berlin: „Hrvatska je jedna od zemalja u kojima je riješen židovski problem“, tj. da je NDH postala Judenfrei.¹⁰⁹

Hans von Hößlin (Hoesslin) kao zapovjednik 188. divizije, Ludwig Kübler, Dr. Friedrich Rainer i Leon Lav Rupnik osuđeni su na smrt strijeljanjem u Ljubljani kao i njegov nadležni Erwin Friedrich Karl Rösener (Roesener).

Zapovjedniku i Feldmaršalu *Grupe armije C* Albertu Kesselringu preinačena je kazna iz smrtne kazne u zatvorsku kaznu.

Johann Mickl kao zapovjednik 392. legionarske divizije ranjen je na Vratniku od strane boraca 12. dalmatinske brigade, te je zbog posljedica ranjavanja umro u travnju 1945. u Rijeci odnosno na Trsatu.

Glavni zapovjednik *Grupa Armija E* i zapovjednik Luftwaffe-a Alexander Löhr osuđen je, te je presuda izvršena strjeljanjem u Beogradu 1947.

Feldmaršal Maximilian Von Weichs kao vrhovni zapovjednik *Jugoistoka* i *Grupe Armije F* oslobođen na tzv. Talačkom suđenju¹¹⁰ zbog zdravstvenih razloga, umro je 1954. u Bonnu.

¹⁰⁸ Isto, n.dj., str. 9.

¹⁰⁹ Judenfrei (hrvatski: Slobodan od Židova) bio je nacistički izraz za područje očišćeno od Židova u vrijeme Holokausta. Da bi neko područje dobilo status Judenfrei morao se očistiti svaki trag židovske krvi. Uz Hrvatsku i Bosnu još su i Luxemburg i Estonija kao države, te kao gradovi: Berlin, Beograd, Beč i kao prvi grad Gelnhausen

¹¹⁰ Talačko suđenje - službeno SAD protiv Wilhelma Lista i dr.. (The United States of America vs. Wilhelm List, et. al) (8 srpnja 1947 - 19 veljače 1948 . godine) za područje Jugoslavije , Grčke , Albanije i Norveške

Arthur Harry Hoppe general lajtant kao zapovjednik 278. pješачke divizije, one divizije koja je počinila zločin u selu Lipa uhvaćen je od strane Engleza ali je brzo pušten te je umro 1969. godine.

Prof.dr. Oskar von Niedermayer nestao je na njemačko – ruskoj fronti kod mjesta Karlovy Vary. Pretpostavlja se da je umro 1948. u ruskom zatvoru *Vladimir*.

Za sudbinu Wilhelma Raapkea general – lajtant, zapovjednika 71. divizije, kao i za admirala Joachima Lietzmanna nemam podataka.

Edmund Glaise Von Horstenau, uhvaćen od strane Američke vojske, počinio samoubojstvo 1946. prije izručenja Jugoslaviji, kao i Odilo Globocnik koji je uhvaćen od strane Britanske vojske 1945, prema jednoj teoriji. O Globocnikovom nestanku postoji više teorija, kao da su ga ubili osvetničke Židovske jedinice nakon rata, da su ga ubili partizani te da je pobjegao, vjerojatno u Argentinu.

Nekažnjeni ratni zločinac iz Drugoga svjetskog rata Pop Momčilo Đujić, vođa Dinarske četničke divizije, umro je prirodnom smrću u 92. godini života 1999. u San Diegu u Americi.

Ostali koji su osuđeni, koji su sudjelovali na području Rijeke, Otoka, Istre i Kvarnera, na smrt su Christl Heinrich, Fleckner Hans, Gerlach Reinhard (Reinholdt), Glaser Helmut, Hacin Lovro, Hochsteiner Walter, Kuss Leon, Mueller Franc, Neubert Guenther, Stage Kurt, Josef Vogt, te osuđeni na različite zatvorske kazne Doujack Hermann, Hradetzky Franz, za dvoje osoba nije poznata sudbina Dr. Rozman Gregorij (u odsustvu) te Vizjak Milko (nepoznato trajanje zatvorske kazne).

10. Zaključak

Kao mjesto od strateške važnosti, koje povezuje Trst sa Dalmacijom i Riječkim zaleđem Rijeka je postala važno središte u očima domaćih i svjetskih političara. Još od podjele Rijeke između Austrije i Mađarske, nesređene poslije ratne situacije, dolaskom D'Annunzija u grad, pa kasnije i dolaskom Talijana i Njemaca u grad, Rijeka je tek iza završetka drugog svjetskog konačno došla pod maticu Hrvatsku. Rijeka je zajedno sa naseljem Sušakom, koji od 23.listopada 1919. postaje grad, po ukazu kralja Petra I. Karađorđevića, kao kralja Kraljevine SHS¹¹¹, 1947. ujedinjena pod jednom upravom.

Za sudbinu Rijeke kao i otoka, te zapadnog dijela Kvarnerskog zaljeva prema Istri bilo od presudne važnosti što prije i što dalje odmaknuti od Rijeke s ciljem bolje pozicije kod pregovaranja, radi bolje pozicije prilikom potpisivanja mirovnog ugovora s Italijom, s ciljem ujedinjenja svih južnoslavenskih naroda pod jednu državu.

Otvaranjem fronta na liniji Ingrid od Rijeke do Klane, stvorena je tvrda utvrda koju je bilo potrebno zaobići. 4. jugoslavenska armija s jedne strane te njemačke jedinice s druge strane. U manje od 57 dana koliko je bilo zacrtano planom 4. armija uspjela je osloboditi i preostali dio Hrvatske i Slovenije, od 97. armijskog korpusa, te prodrijeti u Italiju, do rijeke Soče. Odličnim i odlučnim preskakanjem preko otoka i gorskih planina. 4. armija uspjela je zaobići tvrdu njemačku obranu na Riječini i izbiti na prostor, koji je bio praktički bez njemačkih snaga, iza njemačkih linija.

¹¹¹ O, Mili Grade, Željko Bartulović, Sušačka revija broj.68, [pregledano 06.06.2022.]

11. Kratice i pojmovi

97. armijski korpus za posebne namjene – LXXXXVII. Armeekorps z.b.V. (zur besonderen Verwendung) (97.)

Armija – Grupa Armija, (njemački Heeresgruppe), jedinica sa više divizija veličine oko od 400.000 do 1,000.000 vojnika

BAF – Balkan AirForce – jedinice zrakoplovstva u sastavu RAF-a (Royal AirForce) a osim partizanske eskadrile, činili su iz i druge eskadrile, kao i SAAF (South Africa AirForce), te eskadrile drugih podjelenjih po nacionalnosti. (kao, talijanske, grčke, poljske...)

bataljun – u novijoj hrvatskoj vojnoj terminologiji koristi se naziv *bojna*

CLN – Comitato di Liberazione Nazionale – Narodni Komitet Oslobođenja

četa – u novijoj hrvatskoj vojnoj terminologiji koristi se naziv *satnija*

DFJ – Demokratska Federativna Jugoslavija

ešalon – dio jedinice raspoređen po dubini (prvi ešalon dio vojske ili jedinice koji prvi ulazi u okršaj)

FSBB – Führungsstab für Bandenbekämpfung – glavni štab za borbu protiv bandita odnosno partizana

führer – vođa

Gebirg – oznaka za brdsku ili planinsku jedinicu, brigadu, diviziju ...

general - lajtant – u novijoj hrvatskoj vojnoj terminologiji koristi se naziv *general-poručnik*

general - major – u novijoj hrvatskoj vojnoj terminologiji koristi se naziv *general-bojnik*

generalfeldmarschall - Feldmaršal

generalkommando – glavni komadant

GESTAPO - Geheime Staatspolizei – tajna državna policija

gruppenführer und Generalleutnant der Polizei – general-bojnik policije

HSSuPF – njem. Höhere SS - und Polizeiführer – Visoki SS i policijski vođa

Jugoslavenska Armija – naziv se koristi od 1. ožujka 1945.

KPH – Komunistička Partija Hrvatske

major – u novijoj hrvatskoj vojnoj terminologiji koristi se naziv *bojnik*

NDH – Nezavisna Država Hrvatska (1941. – 1945.)

NOO – Narodno Oslobodilački Odbor

NOP – Narodno Oslobodilački Pokret

NOV(H/J) – Narodno Oslobodilačka Vojska (Hrvatske/Jugoslavije)

NSDAP - Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Njemačka nacionalsocijalistička radnička partije – poznatija kao Nacistička partija

obergruppenführer - General-pukovnik

OKW - Oberkommando der Wehrmacht – Vrhovno zapovjesništvo Wehrmachta

OZAK (OZJP) – Operationszone Adriatisches Küstenland – Operativna zona Jadransko primorje

OZN – Odjeljenje za zaštitu naroda, sigurnosna kontraobavještajna služba,

ROA – Роа – Русская освободительная армия, - Russische Befreiungsarmee – Ruska osloboditeljska vojska, Ruska oslobodilačka vojska

RSHA – Reichssicherheitshauptamt – Glavni ured za sigurnost Reicha

RSI – Repubblica Sociale Italiana – Talijanska Socijalna Republika (1943. – 1945.)

SA – Sturmabteilung – jurišni odredi

SAD – Sjedinjene Američke države

SD – Sicherheitsdienst – služba sigurnosti

SDK – Srpska dobrovoljačka komanda, Srpski dobrovoljački korpus, 1944. službeno je postao Srpski dobrovoljački SS korpus (njemački: Serbischer SS-Freiwilligen Korps), vođa je Dimitrije Ljotić, vođa fašističkog pokreta „Zbor“, te su u narodu poznati kao Ljotićevci

Sicherung Kommandant – komandant osiguranja

SiKo – Sicherungskommandant formiran je radi zaštite komunikacija (cesta i pruga), imao je sljedeće u svim većim gradovima za prostor OZJP-a sljedeće je bilo u Trstu, Tržiču, Senožeču, Postojni, Sežani, te dve ispostave u Tolminu za mjesto i za dolinu Soče

SIPO – Sicherheitspolizia – sigurnosna policija koja je obuhvaćala GESTAPO i KRIPO (kriminalpolizia)

SS – Schutzstaffel – zaštitni odred

SSSR – Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

sturmbannführer – major

Tt – taktička točka – kota – oznaka za vrh brda ili najveću točku na određenom frontu, svako brdo odnosno vrh imalo je svoje oznake „tt“ koje su se razlikovale od vojske do vojske.

X.MAS – Decima Flottiglia Mezzi d'Assalto, također i La Decima ili X^a MAS – specijalna jedinica talijanske mornarice, bila poznata po akcijama sabotaze tokom Drugog svjetskog rata, jedan dio je prešao u RSI te se borio protiv Saveznika a drugi dio se predao Saveznicima

12. Literatura

12.1. Knjige:

1. Anić Nikola, Hitlerov Werhrmacht u Hrvatskoj, Zagreb 2009.,
2. Anić, Nikola, Oslobođenje Jugoslavije
3. Giron, Antun i Strčić Petar, Zaobići Ingridstellung, Rijeka 1995.,
4. Giron, Antun, Zapadna hrvatska u Drugom svjetskom ratu, Rijeka 2004.,
5. Giron, Anton, Riječka bitka, Rijeka, 1985.,
6. Grupa autora, Povijest Rijeke, Rijeka 1988.,
7. Karakaš, Obradov Marica, Anglo – američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, Zagreb 2008
8. Pajević, Miloš, Artijerija u NOR-u, Vojno izdavački zavod Beograd, 1970.
9. Petelin, Stanko, Osvoboditev Slovenskega Primorja, Nova Gorica, 1965.
10. Predoević, Dinko., Oklopna vozila i oklopne postrojbe u drugom svjetskom ratu u Hrvatskoj I.dio: saveznička oklopna vozila, Adamić – Digital Point, Rijeka, 2002.
11. Tomasevich, Jozo, The Chetniks. Stanford: Stanford Univ. Press, 1975.

12.2. Linkovi:

[pregledano: 06.06.2022.]

1. **Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941. – 1945.** Vojno historijski institut Jugoslavenske narodne armije, Druga knjiga, Beograd, 1957., arhiva: http://web.archive.org/web/20190212130803/http://www.znaci.net/00001/153_13.pdf originalni link; http://www.znaci.net/00001/153_13.pdf [pregledano: 06.06.2022.]
2. Pukovnik, prof. dr. COLIĆ, Mladenko, Pregled operacija na Jugoslavenskom ratištu, 1941. – 1945., Beograd, 1988., arhiva: <http://web.archive.org/web/20191221013811/http://www.znaci.net/00003/436.htm> originalni link; <http://www.znaci.net/00003/436.htm> [pregledano: 06.06.2022.]
3. **Završne operacije za oslobodenje Jugoslavije;** VOJNI ISTORISKI INSTITUT JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIJE, OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE, Beograd 1957., arhiva : http://web.archive.org/web/20191024013538/http://www.znaci.net/00001/228_5.pdf originalni link; http://www.znaci.net/00001/228_5.pdf [pregledano: 06.06.2022.]
4. Zbornik dokumenata i podataka o NOR Jugoslovenskog naroda, Tom X., Knjiga 2, **Jugoslavensko ratno vazduhoplovstvo u NOR Jugoslavije 1945.**, Beograd, 1967. Vojnoistorijski institut. arhiva: http://web.archive.org/web/20150325141103/http://www.znaci.net/zb/4_10_2.pdf originalni link; http://www.znaci.net/zb/4_10_2.pdf [pregledano: 06.06.2022.]
5. Zbornik dokumenata i podataka o NOR Jugoslovenskog naroda, Tom XII., Knjiga 4, **Dokumenti nemačkog rajha 1944.-1945.**, Beograd, 1979. Vojnoistorijski institut. arhiva:

http://web.archive.org/web/20200111141035/http://www.znaci.net/00001/4_12_4.htm

originalni link; http://www.znaci.net/00001/4_12_4.htm [pregledano: 06.06.2022.]

6. Axis History Forum - <http://forum.axishistory.com/>

7. Mycity Military - <http://www.mycity-military.com/>

8. Paluba - <http://www.paluba.info/>

9. **Oslobođenje** **Jugoslavije,** arhiva:

[http://web.archive.org/web/20180504031712/http://istorija-jugoslavije.online-](http://web.archive.org/web/20180504031712/http://istorija-jugoslavije.online-talk.net/t101-oslobodjenje-jugoslavije)

[talk.net/t101-oslobodjenje-jugoslavije](http://web.archive.org/web/20180504031712/http://istorija-jugoslavije.online-talk.net/t101-oslobodjenje-jugoslavije), originalni link: [\[talk.net/t101-oslobodjenje-jugoslavije\]\(http://web.archive.org/web/20180504031712/http://istorija-jugoslavije.online-talk.net/t101-oslobodjenje-jugoslavije\) \(Nikola Anić - Oslobođenja Jugoslavije\)](http://istorija-jugoslavije.online-</p></div><div data-bbox=)

[pregledano: 06.06.2022.]